

Cselédek a büki uradalomban¹

Bük község hazánk legnyugatibb részén Vas és Győr-Sopron megye határán, a kanyargó Répce folyó mentén, az országhatártól délkeleti irányban, tölsérszerűen szélesedő völgyben fekszik.

Bük község első lakosai Sopronhoz tartozó várjobbágyok voltak, s így már az Árpádok idejében nemességet nyertek. Ezek a kisenemesek lakták és birtokolták a falut, illetve a határát. Nem is alakult ki itt a középkorban földbirtok, csak a XVII. század elején kapott nagyobb területet az Erdélyből menekült *Barcsay Benedek*, ki üldözői megtévesztésére a Barcsay nevet Nagy-ra változtatta, s ő lett a Felsőbüki Nagy-család alapítója. A család több tagja töltött be fontos tisztségeket Sopron megyében. A legkiemelkedőbb szerepet a reformkorban élt *Felsőbüki Nagy Pál* játszotta, ki nagyhatású szónoklatával 1825-ben elindította a Magyar Tudományos Akadémia megalapításának.

Az elkövetkezendő években ősi birtokát — adósságai miatt — kénytelen volt eladni, s így került a Felsőbükiek földje a gróf Jankovich-család, majd nősülés révén a Markovich-család tulajdonába. Ótőlük a XX. század elején — ugyancsak nősülés évén — a gróf Szapáry-család tulajdonába ment át a birtok, de 1925-ig nem ők gazdálkodtak, hanem bérbeadták a büki cukorgyárnak.

Itt külön kell szólnom a cukorgyár szerepéről. A büki cukorgyár 1867-ben létesült, s abban az időben az ország legkorszerűbb létesítményeként tartották számon. Amilyen fejlett színvonalat valósított meg a cukorgyártásban, ugyanolyan élenjáró gazdálkodást folytatott a birtokain is. Az 1870-es években előnyös feltételek mellett kibérelték a Markovich-család szántóbirtokát, a következő évtizedekben pedig összevásárolták a tönkrement nemesek és kisparasztkok földjeit. A gazdasághoz három major: a Felsőmajor, az Alsómajor, valamint a falutól 2 km távolságra fekvő Korpa-major tartozott. A majorok dolgozó népét cselédeknek nevezték.

A *cseléd* szónak többféle meghatározását ismerjük, ezek közül a következőt választottam: akik földbirtokosnál vagy nagyobb gazdánál, hosszabb időre — rendszerint legalább egy évre — leszerződött mezőgazdasági bér munkásként dolgoztak.

A cselédek mindig szerződéskötéssel álltak be az uradalomba dolgozni. A szerződés inkább a cselédek kötelességeit, mint jogait emelte ki. Ebben sok pont utalt a szabadságuk korlátozására. Pl. „A cselédnek sem ünnep-, sem vasárnapokon, annál kevésbé munkanapokon szolgálati helyéről engedelem nélkül távoznia nem szabad.” Mindenben köteles volt munkaadója utasításait követni.

A szerződésben foglaltak szerint a cselédnek joga volt elhagynia a helyét, ha életét, egészségét, biztonságát veszély érte. E joggal azonban nem nagyon éltek, mert ha szolgálatukat megszüntették, vagy valamit kifogásolni mertek, mint „rebeliseket” máshol sem alkalmazták. A cseléd csak a rövidebbet húzhatta.

¹ Részlet a szerzőnek a Magyar Néprajzi Társaság Önkéntes Gyűjtő Szakosztálya és a Hazafias Népfront Honismereti Bizottsága 1974. február 13-1 együttes ülésén elhangzott *Cselédsorsok, cselédutak* című előadásából.

Az uradalomban dolgozók bérét nem egységesen, nem azonos formában adták ki. A nagybirtok munkásait bérezésüket tekintve több kategóriába sorolták.

a) A *konvenció*s cselédek a majorok alkalmazottainak legnagyobb létszámát alkották. Bérük túlvornó részét természetben — konvencióban — kapták meg. Ennek mennyisége legfeljebb egy hat tagú család alapvető szükségletét fedezte, ezért volt arra szükség, hogy már az alig tíz éves gyermekeket is napszámba küldjék. Konvenció csak az a fiatal lehetett, aki elérte testi erejének teljes kifejlődését. Érdekes, hogy az egész konvenciót akkor kaphatta meg, amikor családot alapított, a legény csak háromnegyed konvenció lehetett.

b) A *bennkosztos cselédek* leggyakrabban nőtlen fiatal emberek voltak. Bérük főként élelmezésből és némi készpénzből állott. Ilyen módon csak a nagyobb parasztcsaládok fogadtak cselédet, az uradalom nem, ezért bővebben nem szólok róluk.

c) A *hónaposok* tulajdonképpen egész évre leszerződött munkások voltak, de bérüket készpénzben kapták meg minden hónap végén. Munkakörüik megegyezett a konvenciósokéval, csak az életkor vagy a testi erő döntötte el, hogy miként alkalmazták őket. A hónaposok rendszerint serdülő korban lévő fiatalok voltak. Ez jó előgyakorlatot jelentett számukra a későbbi nehezebb feladatok elvégzéséhez, egyúttal az uradalom irányítói meggyőződhetnek megbízhatóságukról, munkabírásukról. Őket már cselédnek számították. *Időszakos hónapos*-nak nevezték azokat, akiket egy évnél rövidebb időre — csak a tavaszi, nyári és őszi, tehát a legszorgosabb hónapokra — alkalmazták.

d) A *napszamosok* a „létra” legalsó fokát jelentették. Itt is megkülönböztettek egész évre leszerződött és időszakos alkalmazottakat. Napszamosként a 15. évüket még el nem ért fiatalokat szerződtették, természetesen a legminimálisabb bérért. A konvenciósoknak segítettek: állatokat gondoztak, trágyahordásnál segédkeztek, állatokat vezettek mint „ostoros gyerekek” s egyéb könnyebb, de felelőségteljes munkát bíztak rájuk. Fizetésüket minden héf végén, szombaton az esti órákban kapták kézhez. A napszamosokat nem tekintették cselédeknek, azonban azokat az egész évre leszerződött fiúkat, akik már az állatok gondozását is el tudták végezni, kiscselédeknek, kisbéreseknak, ostorosoknak nevezték. Így nőttek bele fokozatosan a nehezebb és felelőségteljesebb munkakörökbe.

e) Az uradalom dolgozói közé számították az *időszakos munkára* — kapálásra, aratásra, szénakaszálásra, őszi betakarításra, télen pedig erdei munkára — felfogadott, a községekben lakó, földnélküli proletárokat, szelléreket. A sürgősebb mezei munkák idején a cselédfeleségek és cselédgyermekük is találtak elfoglaltságot, amelyért napszámbért kaptak.

A nagyüzem gépzetében mindenkinek megvolt a maga beosztása, a kirótt feladata, amelyet napról-napra el kellett végeznie, s ezt sokszor még az időjárás sem akadályozhatta meg. Ez a kimértség szabta meg a major életrendjét, s így a különböző feladatokat ellátó népség olyan munkaerőkölesőt alakított ki maga körül, amely a munka ütemének lelassítása ellenére is szigorú munkafegyelmet, a munkaidő pontos betartását követelte meg mindenkitől, akár irányító, akár tevékeny munkát ellátó feladatkört töltött be.

A sokrétű elfoglaltság alapján különböző kategóriákba sorolták az uradalom munkás népét. Ide számítottam nemcsak a fizikai dolgozókat, hanem az irányítást végzőket is, hiszen az utóbbiak legnagyobb része szintén a majorban élt, sorsuk hozzákötődött a cselédkéhez.

I. Az uradalom irányítói voltak:

1. Az *intéző*. Nagyobb uradalmat vezetett, felsőfokú végzettséggel rendelkezett.
2. A *kasznár*. Kisebb uradalmat irányított, középfokú végzettségű volt.
3. A *gazda*. Közvetlenül a major népéhez tartozott, ő maga nem végzett fizikai

munkát, csak ellenőrizte és irányította a cselédeket az intéző utasítása szerint. A gazda munkaköre szerint lehetett *uradalmi gazda*, aki általában a növénytermesztést irányította, ellenőrizte a mezőn folyó munkákat; *béresgazda*, aki a lovas és ökrös fogatok munkáját rendezte, illetve munkájukra felügyelt; valamint *tehenes- vagy gulyásgazda*, aki a tehenek gondozására, ellátására ügyelt, a tej feldolgozását, eladását irányította.

A felsoroltak bére kétszerese, négyszerese, sőt többszöröse is volt a konvenciók cselédekének. Ez a birtok nagyságától, s a nevezettek rátermettségétől, hozzáállásától függött.

4. A *pallér* a napszámosok munkájának minőségét ellenőrizte. A hanyag munkát végzőket a munkájuk kijavítására rendelte.

II. Az uradalom fizikai munkát végző dolgozói munkakörük szerint a következőképpen oszlottak meg:

1. Cselédek

a) A *kocsisok* a szekérbe fogott lovakkal dolgoztak. A sürgősebb feladatokat igénylő munkákat látták el, vagy pedig nagyobb távolságra vittek fuvart, árut. Leggyakrabban a fiatalok, jó erőben lévők vállalták ezt a munkát.

Megkülönböztetjük köztük az *elsőkocsist*, aki a menet élén haladt, s ha a gazda nem volt velük, társai munkáját ellenőrizte, irányította. Ezért a beosztásért „fertánként” 50 kg búzával kapott többet. Általában a gazdával jó megértésben levőt neveztek ki elsőkocsisnak. Egyébként ugyanazt a munkát végezte, mint a többiek.

A kocsisok legfőbb eszköze volt a szekér, de kaptak szerszámokat: villát, kapát, kaszát, boronát, ekét stb. Lovaikat a lóistállóban páronként, boxokban helyezték el s csak az istálló egyik oldalára állították az állatokat, mert féltették őket az összerúgástól.

b) A *béresek* a szekérbe fogott ökrökkel dolgoztak. A kocsisokhoz hasonlóan szállítottak, de csak rövidebb távolságra. Minden béres két pár ökröt gondozott. A munkába induláskor hosszú szekérsorban haladtak, elől ment a vezető: az *elsőbéres*, aki az elsőkocsishoz hasonló feladatot látott el, s a bére is megegyezett ezével.

Munkájukat a kocsisokhoz hasonlóan hajnalban kezdték el. Nagyon sokrétű feladatot láttak el: fahordás az erdőről, trágyahordás, a gabona és a széna asztagba, illetve kazlakba hordása, az őszi betakarítás, a szántás stb.

c) A *gulyások* vagy *tehenesek* az uradalom teheneit gondozták, őrizték és fejték. Napközben ők gondoskodtak a takarmányról, az almozáshoz szükséges szalmáról. A kisborjakat is ők gondozták. Tavasszal, amikor a jó idő beköszöntött, felváltva hajtották ki az állatokat a legelőre.

d) A *kanászok* a disznókat és a malacokat gondozták. Reggel öt órakor kezdtek. Különösen felelősségteljes volt a munkájuk a malacoztatáskor, amikor nagyon kellett arra ügyelni, hogy a magdisznók össze ne nyomják a kicsinyeiket. Fontos napközi feladatuk volt a disznók őrzése, amikor kihajtották a kondát a koplalóra. A kanászt kötelezték a kutyatartásra, ezért napi 3 liter szepterát (főlözött tejet) adtak.

e) A *tejeskocsis*. Nem minden majorban különböztették meg ezt a foglalkozást, de nálunk megtisztelő beosztást jelentett, ezért röviden szólunk róla. Kötelessége volt, hogy a tejet a falu tejesarnokába, onnan a falubeliek összegyűlt tejjével együtt a megtöltött tejeskannákat reggel hat órakor a Sopronba induló vonathoz kiszállítsa. Neki is a gulyásokkal egyidőben kellett felkelnie, hogy a vonatindításra elvégezhesse feladatát. Napközben is sokféle munkája volt: fuvarozás, szeckavágás stb. Mivel a pontosságára nagyon szükség volt, felemelt konvenciót kapott. Ez évente 2 mázsa búzát, naponta fél liter tejet és évi 50 pengő készpénzt jelentett.

A felsorolt uradalmi dolgozók kivétel nélkül a *cseléd* kategóriába tartoztak és munkájukért elsősorban természetbeni járandóságot, *konvenciót* kaptak. A cukorgyár idején a környék uradalmaj között a büki cselédek kapták a legnagyobb konvenciót. Ennek évi mennyisége a következő volt:

18 q keménygabona (10 q búza és 8 q rozs), ezenkívül 4 q árpa: 3 úrméter kemény tűzifa, házhoz szállítva; 1000 öl föld, amelybe kukoricát, burgonyát, babot, répát vetettek; 50 öl kiskert a konyhára szükséges veteményeknek; 32 pengő készpénz; 1,5 l tej naponként; egyéb járandóságok: 8 kg só, 8 liter petróleum, 8 kg cukor. 1928-ban az „egyéb járandóságokat” megszüntették, 1934-ben pedig a keménygabona mennyiségét is 16 q-ra mérsékelték.

A konvencióban szerepelt még a magdisznótartás a szaporulatával együtt. Ez nem azt jelentette, hogy az uradalom tartotta a kocákat, hanem azt, hogy az anyadisznóval együtt a néhány malacát vagy süldőjét is kihajthatta az uradalom esordájába, amelyet a gazdaság által fizetett kanász őrzött.

Uradalmi parádés kocsis

tett az etetésnél és az almozásnál. Közben elleshette a parádés kocsis magatartását, később pedig már melléje is ülhetett. Bokor Ernő csak 29 éves korában lett parádés kocsis, tehát 14 évig tanulta a követelményeket, melyek alkalmassá tették ezen „kitüntető” állás betöltésére. Nem volt kötött a munkaideje. Gyakran egész napokat töltött tétlen várakozásban, máskor pedig éjszaka is talpon kellett lennie.

Lényeges eltérés volt a konvenciójában: 20 q keménygabonát kapott, (ebből 16 q búza és 4 q rozs), valamint 10 q árpát, ezen kívül naponta 2 l tejet, évente 100 pengőt, különálló lakást. A szolgáltatás többi része megegyezett a cselédekével.

2. A uradalom nem mezei munkát végző dolgozói

a) Az *iparosok*. A major népének „előkelőségei” közé tartoztak, s éppen szakmai tudásukért, magasabb műveltségükért nagyobb megbecsülésben részesültek az uradalom irányítói és cselédjei részéről. Már megszólításukban érezni lehetett a meg-

f) A *parádés kocsis*t a cselédek közé sorolták ugyan, bár közvetlen termelő munkát nem végzett. A parádés kocsis „magasabb” körökben forgott, hiszen az uraság vagy pedig az intéző lovait hajtott. Ilyenkor, díszes, zsinóros ruhát viselt, s urai meg is követelték tőle a bakon a feszes testtartást, egyéb alkalmakkor is kimért, „úri” viselkedést vártak tőle. Megkívánták hajának, arcának ápoltságát, ruhájának pedig mindig tisztának, vasaltnak kellett lenni. Amíg valaki eljutott a „parádés kocsis” rangig, végig kellett járnia az „illem” iskoláját, vagyis a kastély körüli szolgálatot.

Bokor Ernő, aki ma 70 éves, a szolgálat sok-sok fokát megjárva jutott el a parádés kocsisáig. 15 évesen *házi szolgaként* kezdte a kastélyban: udvart takarított, vizet, fát vitt a konyhára, a boltba vagy a postára küldték, s egyéb teendőket látott el. 18 éves korában *rozveiter* lett, vagyis a parádés kocsis segítője. A lovakat tisztította, fényezte a szerszámokat, lemosta a kocsi, segí-

becsülést, a tiszteletet. Még az intéző, sőt az uraság is „mester úr” megszólítással illette őket. Ugyanakkor a cselédek korra való tekintet nélkül letegeztek, vagy a legjobb esetben családi nevükön szólították meg: „Jöjjön ide, vagy jöjj ide, Baráth!”

Kovács, bognár, kőműves és szíjjártó volt a major területén. Ők is konvencionban kapták meg a bérüket, de ez magasabb volt a cselédekénél: 20 q keménygabona (12 q buza és 8 q rozs), valamint 4 q árpa jutott részükre évenként, naponként 2 l tej, negyedévenként 40 pengő készpénz, 1 kh illetményföld, 100 öl konyhakert és szabad sertéstartás. Lakásuk különálló konyhás volt, ez is a megbecsülésüket mutatta.

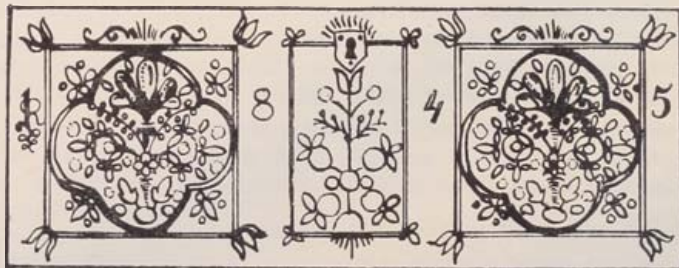
b) Az *erdős* az uradalom erdejének művelését, kitermelését irányította és felügyelt az erdei munkásokra. Az „erdős” elnevezés szakképzettségére utalt, vagyis olyasvalaki volt, aki csak elleste a tudományát. Ezzel szemben „erdész”-nek hívták azt, aki szakiskolát végzett. Az „erdős” védte az erdei vadállományt, a nemes vadak vadászásának idején távortartotta a lakosságot az erdőtől. A külföldi vadászokat pedig arra a helyre irányította, ahol a vadak jární szoktak.

Munkabére megegyezett az iparosokéval, a különbség: 12 méter kemény tűzifa, naponta 3 l tej, az eladott fa után 3 % kezelési díj, lakása két szobás; 3 évenként egy öltöny erdészruhát, 5 évenként egy pár gumicsizmát és gumírozott esőkabátot kapott, továbbá vadászfegyvert a dúvadak irtására. Kutyatartásra kötelezték, sőt még a fajtáját is kikötötték: vizslát kellett tartania. Ezért naponta 1 kg árpadarát és 3 l szeperát (főlözött tejet) kapott.

c) A *kertész* az uradalomhoz tartozó kertészet megművelését, gondozását látta el. Egyrészt a kastélybeliek szükségletére természetett zöldségféléket és virágokat, másrészt pedig eladásra. Sokirányú munkájuk mellett télen sem tétlenkedtek a kertészetben dolgozók: kijavították a melegágyak ablakait, szalmatakarót fontak a melegágyak lefedéséhez stb. A kertész az iparosokéval megegyező konvenciót kapott, de részesedett a piacon értékesített áruk értékéből is. Lakása a kertészetben állott, s konyháját sem kellett megosztania senkivel.

3. A *kastélyban alkalmazott dolgozók* az uraság és családja személyes szolgálatára állottak. A következő munkákat végezték: az *inas* az urasági család férfitagjainak állott rendelkezésére, míg a *szobalány* a női tagokat szolgálta ki. A konyhát a *szakácsnő* vezette, s neki segített a *konyhalány*. A *mosónői* teendőket rendszerint az egyik „megbízható” cselédféleség végezte. A felsorolt munkaköröket betöltők száma a kastélybeliek, az uraság családtagjainak számától függött. A gyermekek mellett pedig a *nevelő* vagy *nevelőnő* tevékenykedett. A felsoroltak rendszerint pénzben kapták meg bérüket, amely kb. megegyezett a cselédek konvencionjának értékével.

Szabó József

Felsőrákosi láda disztiménye